

Поляков І. О., кандидат психологічних наук, старший науковий співробітник НДЛ екстремальної та кризової психології (м. Харків)

ПРОФЕСІОГРАФІЧНИЙ ОПИС ОСНОВНИХ СПЕЦІАЛЬНОСТЕЙ В МЕЖАХ МНС УКРАЇНИ

В умовах технократичного розвитку суспільства, збільшується кількість надзвичайних ситуацій різноманітного походження, а тому зростають вимоги до представників МНС різних напрямів. Набуває ваги здійснення якісного професійно-психологічного відбору кандидатів на посади до рятувальних підрозділів різних напрямів. У статті описані ключові принципи складання професіограми для рятувальників різних професій МНС.

Ключові слова: професіографія рятувальників, професіографічний опис діяльності, професійний відбір.

В условиях технократического развития общества, увеличивается количество чрезвычайных ситуаций различного происхождения, а потому растут требования к представителям МЧС разных направлений. Приобретает вес осуществления качественного профессионально-психологического отбора кандидатов на должности в спасательных подразделениях различных направлений. В статье описаны ключевые принципы составления профессиограммы для спасателей различных профессий МЧС.

Ключевые слова: профессиография спасателей, профессиографическое описание деятельности, профессиональный отбор.

In a technocratic society development, an increasing number of emergency situations of different origin, and therefore increase the requirements for MOE representatives of different directions. A rising weight of high-quality professional and psychological selection of candidates for rescue units of different directions. The article describes the key principles of the profессиogram for various professional rescuers MOE

Key words: profессиografiya rescuers, profессиographic activity analysis, occupational selection.

Постановка проблеми. Професійна діяльність працівників МНС України характеризується впливом значної кількості стресогенних факторів і висуває специфічні вимоги до професіоналізму і психологічних якостей особистості, які забезпечують ефективність діяльності в екстремальних умовах. Екстремальний характер діяльності працівників МНС України, значні фізичні і нервово-психічні навантаження під час ліквідації надзвичайних ситуацій (НС) обумовлюють актуальність і практичну необхідність розробки заходів і засобів психологічного відбору спеціалістів екстремального профілю [2; 3; 4]. В свою чергу, ефективний психологічний відбір можна здійснити тільки при наявності відповідних вимог до конкретного виду діяльності фахівця, а для цього необхідно мати професіограму спеціаліста [1].

В умовах технократичного розвитку суспільства, збільшується і кількість надзвичайних ситуацій різноманітного походження, а тому зростають вимоги до представників, що забезпечують безпеку у даному напрямі – рятувальники МНС. Але спектр надзвичайних ситуацій, які виникають на території України дуже великий, тому однієї спеціальності «рятувальник» для виконання усіх професійних завдань з ліквідації надзвичайних ситуацій замало. За останнє

десятиліття в МНС було створено багато спеціалізованих рятувальних служб. Далі, деякі з них, з метою покращення рятувальних робіт, були оптимізовані. Але потім виникла ще одна проблема – відсутність наукових досліджень щодо професійно-психологічного відбору для якісного комплектування до цих служб.

Аналіз останніх досліджень. З появою у 2006 році науково-дослідної лабораторії екстремальної та кризової психології це питання поступово почало вирішуватися. Першопрохідцем в області професіографічних досліджень в межах МНС став Миронець С.М., який здійснив дослідження щодо визначення професійно-важливих якостей рятувальників аварійно-рятувальних підрозділів МНС та результати яких були впроваджені у галузевий Довідник кваліфікаційних характеристик професій працівників МНС України [2]. Далі у 2008 році Гонтаренко Л.О. захистила кандидатську дисертацію, яку присвятила професіографічному аналізу діяльності працівників чергово-диспетчерської служби екстреного виклику МНС України. У 2009 році виходить у науковий світ дисертація Лебедева Д.В., частина якої присвячена визначенню професійно-важливих якостей фахівців водолазних формувань аварійно-рятувальних підрозділів МНС України. 2011 рік видався найбільш результативним щодо

здійснення професіографічного аналізу діяльності основних спеціальностей в межах МНС. Підводяться підсумки у наукових дослідженнях та успішно захищаються дисертаційні роботи Снісаренко А.Г. – професіографічний аналіз діяльності начальників караулів оперативно-рятувальної служби цивільного захисту МНС [4], Рядинська Є.М. – професіографічний аналіз діяльності фахівців Державної воєнізованої гірничорятувальної служби України [3] та Поляков І.О. – професіографічний аналіз діяльності рятувальників Державної спеціалізованої аварійно-рятувальної служби пошуку і рятування туристів МНС України.

Постановка завдання. Стаття присвячена екскурсу здійснених професіографічних досліджень основних професій МНС України та висвітленню ключових питань здійснення професіограми в даному напрямі.

Виклад основного матеріалу. Як показали дослідження багатьох авторів, рятувальні, пошуково (аварійно) рятувальні та інші невідкладні роботи, які здійснюють працівники МНС, характеризуються великим обсягом і обмеженим часом на їх проведення, складними умовами обстановки та граничною напругою сил особового складу. Вони проводяться безпосередньо вдень та вночі, за будь-якої погоди, до їх повного завершення. Це накладає високі вимоги щодо готовності кожного рятувальника діяти за призначенням, відповідно до його фізичних, моральних та фізіологічних якостей.

Професійна діяльність рятувальників МНС різних професій завжди пов'язана з достатньо високим рівнем ризику для життя спеціаліста. Сучасний рятувальник повинен мати специфічні, характерні тільки для цієї професії, професійно-важливі якості. Необхідність проведення психологічного відбору для кожної спеціальності в межах МНС України повинна бути обґрунтованою. Тільки тоді від фахівця правомірно очікувати високої результативності, коли будуть розроблені сучасні підходи щодо професіографічного опису кожної спеціальності в межах органів та підрозділів МНС України.

Під професіограмою розуміються науково обґрунтовані норми і вимоги до конкретної спеціальності в межах МНС України й якостей особистості фахівця, які дозволяють йому ефективно виконувати службові задачі та одержувати необхідний результат.

Таким чином, кожна зі сторін професіограми повинна відображати певний цикл професійної діяльності та реалізовувати особистісні якості, навички, уміння та знання, що забезпечують професійний успіх на даному циклі (рівні) діяльності.

План складання професіограми, на наш погляд, може мати наступний вигляд:

1. *Загальні відомості про професію:* виникнення професії, зміни, які відбулися в її змісті; суміжні професії; перспективність зростання; попит на професію в Україні.

2. *Загальна характеристика процесу діяльності:* характер роботи; умови праці; процес праці; у чому та як проявляється втому при виконанні різноманітних завдань службової діяльності.

3. *Санітарно-гігієнічні умови діяльності:* режим праці та робочий ритм; основні вимоги щодо фізичного стану людини; медичні протипоказання; можливі професійні захворювання, травматизм, чинники поранень та загибелі.

4. *Соціально-психологічні вимоги професії до людини (психограма).*

5. *Дані про професійну підготовку:* умови вступу на факультет ВНЗ МНС України, де готують фахівців даної спеціальності; тривалість навчання; основні дисципліни, що вивчаються протягом навчання у ВНЗ; кваліфікація випускника; заробітна платня фахівця даного виду діяльності; перспективи професійного зростання; тривалість відпустки.

6. *Що можна прочитати про дану професію:* нормативно-правова база; спеціальні журнали та газети системи МНС України; документальні книжки, художня література, поезія.

За результатами проведеного нами дослідження ми пропонуємо стислий професіографічний опис діяльності рятувальника аварійно-рятувального підрозділу МНС України.

Загальні відомості. Рятувальник – особа, яка має відповідну спеціальну підготовку, атестована на здатність до проведення аварійно-рятувальних робіт і безпосередньо бере у них участь, має спеціальну фізичну та психологічну підготовку та відповідає за її підтримання. Сутність виконуваної трудової діяльності визначено законодавством України та Женевською конвенцією, статутами та відомчими нормативними актами.

Трудову діяльність рятувальника спрямовано на пошук, рятування і захист людей (у тому числі надання їм невідкладної медичної та психологічної допомоги), а також матеріальних і культурних цінностей

та захист довкілля під час виникнення надзвичайних ситуацій, що потребують залучення працівників, які мають спеціальну підготовку, засобів індивідуального захисту та оснащення.

Також зазначається що повинен рятувальник знати, уміти, перераховуються специфічні і властиві професійні якості, характерні тільки для цієї професії.

Схема розташування робочого місця та інформаційних зв'язків даного фахівця з іншими працівниками та посадовими особами. Специфічний характер діяльності зумовлений постійним включенням в роботу слухового аналізатора, своєчасним прийняттям рішення для реагування на сигнал тривоги "Збір-аварія". Раптовість отримання сигналу тривоги, дефіцит часу, невизначеність ситуації зазвичай викликає у рятувальників емоційне напруження, яке може наростати. Протягом короткого часу може різко змінюватись вид діяльності рятувальників, що, безумовно, відображається на емоційному стані і руховій активності рятувальників.

Короткі гігієнічні характеристики умов праці рятувальника. Професійне середовище має в собі природні (метеорологічні і кліматогеографічні фактори тощо), технічні (об'єкти та системи технічного забезпечення тощо) та соціальні елементи (робота в групі, працівники забезпечуючих служб тощо). Рятувальники здійснюють виконання завдань за призначенням на небезпечних, напівзруйнованих об'єктах, в умовах природних та техногенних катастроф, в будь-який час доби, незалежно від погодних умов та пори року, в будь-який час доби та пори року та за несприятливих погодних умов.

Специфіка фахової діяльності рятувальників зумовлена роботою в несприятливих погодних та санітарно-гігієнічних умовах, високим рівнем нормального режиму життєдіяльності (сну), високою температурою оточуючого середовища, роботою у несприятливих кліматичних умовах (мороз, спека, дощ, сніг), відсутністю належних умов праці та відпочинку.

Від того, як одягнутий і оснащений рятувальник, може залежати успішність його дій, життя постраждалих чи самого фахівця. До комплексу одягу рятувальника входять (відповідно до сезону): куртки, штани, головні убори і взуття, комплект додаткових елементів для літнього і зимового одягу. Форма має універсальну модель, до якої розроблено біля двадцяти додаткових компонентів відповідно до специфіки виконання завдань.

Дані про обладнання і компоновку робочого місця, коротка характеристика приладів, маніпуляторів. У цьому розділі вказуються основні відомості про конструкцію та призначення головних систем (агрегатів), які обслуговує рятувальник.

Стислий опис основних робочих операцій. Рятувальні та інші невідкладні роботи зазвичай здійснюються у три етапи. На першому етапі вирішуються завдання щодо екстреного захисту населення, запобігання розвитку чи зменшення впливу наслідків НС, підготовки до виконання рятувальних робіт.

На другому етапі проводяться пошук потерпілих, евакуація людей із зони лиха, аварії, осередку ураження, надання медичної допомоги, проведення інших невідкладних робіт, що сприяють і забезпечують здійснення рятувальних робіт.

На третьому етапі вирішуються завдання щодо забезпечення життєдіяльності населення у районах, які потерпіли від наслідків НС.

Дані про функції аналізаторів (органів почуття) і особливості уваги. У діяльності рятувальника однаково важливе місце відводиться для слухового та зорового аналізаторів, які є головними. Вони повинні відповідати високим вимогам (гострота зору повинна бути не менше 0,8, сприйняття шепоту – з відстані не менше 4 м на кожне вухо). Також високі вимоги висуваються до стану вестибулярного аналізатора.

Під час рятувальнику доводиться виконувати завдання під впливом різноманітних шумів, при цьому він повинен розрізняти і оперативно реагувати на команди керівника, за різноманітними відволікаючими шумами мати змогу розрізнити звернення про допомогу постраждалих. У деякі моменти поступає слухова і зорова інформація одночасно (вибух, обвал конструкції тощо).

Увага характеризується великим напруженням протягом усього часу проведення рятувальних робіт і дозволяє рятувальникам здійснювати контроль за дотриманням порядку своєї діяльності, за роботою технічних засобів, за змінами обстановки в зоні НС вдень та вночі.

Дані оперативної та довгострокової пам'яті. Пам'ять людини дозволяє використовувати на практиці наявний досвід, знання, уміння і навички дій. Головне значення в діяльності рятувальника має оперативна пам'ять, змістом якої є утримання на короткий термін показників вимірювальних приладів, просторових уяв,

виконання дій в умовах і обставинах, які швидко змінюються, утримання в пам'яті характерних орієнтирів при проведенні рятувальних робіт в екстремальних умовах НС.

Дані основних способів переробки інформації. Переважають логічні розумові операції, образне мислення. Якість мислення визначає здатність рятувальників приймати обґрунтовані рішення з урахуванням змін, що відбуваються в ході виконання рятувальних робіт. Кінцеві результати робіт з ліквідації НС і працездатність рятувальників залежать від таких аспектів діяльності, як прогнозування розвитку подій, визначення характеру й обсягу інформації, необхідної для ухвалення рішення, виявлення й аналіз основних взаємозв'язків при виконанні задачі. Мислення тісно пов'язане з мовою і мовленням.

Дані функцій мовного апарату. Мова рятувальника повинна бути чіткою, впевненою і виразною. Якраз завдяки мові рятувальник впливає на людей, що знаходяться в епіцентрі надзвичайної ситуації.

Вольова та емоційна напруга. Ситуації, що потребують великих вольових зусиль, виникають часто і регулярно. Ступінь емоційної напруги є різноманітним і коливається в широких межах від помірного до надто високого, тому вольові якості відіграють вирішальну роль у формуванні стійкості рятувальника до впливів вражаючих факторів і психотравмуючих умов НС. Від рівня розвитку вольових характеристик залежить здатність рятувальника діяти в умовах, пов'язаних з ризиком для його здоров'я і життя. Найбільш важливою з таких характеристик є емоційно-вольова стійкість. Згідно з експериментальними даними, за рахунок оптимального рівня емоційно-вольової стійкості можна цілком компенсувати недостатній розвиток інших психологічних професійно важливих якостей рятувальника.

Недостатній рівень розвитку вольових характеристик може викликати підвищену сприйнятливості фахівця до впливу психотравмуючих умов НС, утруднену його адаптацію, психічні і фізичні травми й розлади, навіть повну нездатність діяти в умовах НС.

Емоційну напругу викликає такий комплекс причин: вимушений темп діяльності, готовність до несподіваних ситуацій; певний ризик під час проведення рятувальних робіт, небезпека для життя в разі невірних або несвоєчасних дій; вплив шкідливих факторів середовища,

психотравмуючих факторів; велика відповідальність за виконання завдань тощо.

Самовідношення, самооцінка та рівень самоконтролю. Важливою умовою успішного виконання рятувальниками АРР у НС є їхня впевненість у власних можливостях, здатність до самостійного виконання професійних обов'язків. Ця умова залежить від характеристик самовідношення, самооцінки рятувальника й рівня самоконтролю. Під самооцінкою розуміється здатність об'єктивно оцінювати результати своєї діяльності, а під рівнем самоконтролю – уміння надіятись в розрахунок тільки на власні сили, а також відповідати за свої вчинки. Низький рівень розвитку у рятувальника цих характеристик спричиняє його нездатність самостійно діяти, знижує працездатність при виконанні складних і відповідальних задач за призначенням в екстремальних умовах НС.

Ергономічні показники. У сучасних умовах виконання рятувальниками робіт з ліквідації НС неможливе без широкого застосування різних технічних засобів. У зв'язку з цим особливо значущими стають професійно важливі якості рятувальників, від яких залежать ефективність, рівень і надійність їхньої роботи при взаємодії з технічними засобами, – ергономічні якості. До них відносяться: стан центральної нервової системи, стійкість до монотонії, імпульсивність (рефлексивність).

Необхідно зауважити, що взаємодія рятувальників з технічними засобами в процесі виконання АРР може бути тривалою й одноманітною, і це важливо враховувати при оцінці здатності рятувальника ефективно виконувати одноманітну роботу протягом тривалого часу.

Психофізіологічні та медичні показники. Психофізіологічна та медична група професійно важливих якостей у цілому характеризується ступенем відповідності можливостей організму рятувальника змісту й умовам виконання АРР. Ці якості всебічно відбивають стан функціональних систем організму (серцево-судинної, дихальної, кістко-м'язової систем і органів відчуттів). Крім того, оцінка якостей даної групи дозволяє виявити у рятувальників патології, що перешкоджають виконанню ними професійних обов'язків в умовах НС.

Якщо психофізіологічні (медичні) якості рятувальників не відповідають нормі, то це може призвести до психічних і фізичних порушень, що частково або цілком виключають можливість виконання рятувальником завдань за призначенням.

Питання психології

Соціально-психологічні показники. Проведення АРР у надзвичайних ситуаціях – складний процес. Поряд з ефективною працею кожного рятувальника, для ефективного вирішення завдань в екстремальних умовах НС потрібна тісна взаємодія самих рятувальників при спільному виконанні робіт, а також визначена взаємодія рятувальників з місцевим населенням, яке опинилося в зоні НС. З якостей даної групи головними для рятувальників є когнітивний стиль, комунікабельність і емпатія.

Інженерно-психологічні показники. Вони дозволяють врахувати операторську складову діяльності рятувальника, що виявляється при роботі з пультами керування технічними засобами, контрольно-вимірними приладами тощо. До цієї групи професійно важливих якостей рятувальників відноситься стан його опорно-рухової системи, який визначається такими характеристиками як: координація рухів, швидкість і точність рухових реакцій, тремор (тремтіння кінцівок). Недостатній рівень розвитку перших трьох характеристик може призвести до часткової, а іноді й повної нездатності виконувати АРР. Що стосується тремору, то він неприпустимий.

Відомості про динаміку психофізіологічного стану у процесі трудової діяльності. Вказуються характер і ступінь змін головних психофізіологічних функцій, найбільш вірогідні причини, при яких спостерігаються ці зміни. Зазначаються також соціально-психологічні фактори, які впливають на зміни психофізіологічного стану рятувальника.

Характеристика помилок в роботі рятувальників. Наводиться перелік найбільш поширених помилок за різними ознаками.

Основні вимоги до особистісних якостей особистості рятувальника. Основними з них є: швидка адаптація рятувальників до умов НС; емоційно-вольова стійкість до впливу психотравмуючих

факторів НС; здатність приймати відповідальні рішення в умовах дефіциту інформації або часу на її усвідомлення; надійна робота при РіНР протягом довгого часу і в засобах індивідуального захисту; стійкість до екстремальних фізичних і психологічних навантажень; ефективна і безаварійна експлуатація технічних засобів і аварійно-рятувального інструменту; ефективна взаємодія і взаємозамінність при проведенні АРР; комунікабельність; фізична загартованість.

Кваліфікаційні вимоги до фахівця. Зазначаються вимоги щодо кваліфікації рятувальника.

Висновки. Виходячи з вимог, які висуваються до професії «рятувальник», можна здійснювати якісний відбір кандидатів на службу в МНС. Окрім цього в основі вирішення проблеми ефективності професійної діяльності рятувальника повинна лежати розробка не тільки загальних критеріїв для професійно-психологічного відбору в підрозділи МНС, але й індивідуальних критеріїв для кандидатів на посади рятувальника в рамках конкретного підрозділу МНС України на основі професіограми цієї спеціальності.

Не дивлячись, що за останні 6 років були здійснені широкомасштабні дослідження в області професіографічного аналізу основних спеціальностей в межах МНС, zostалися без уваги вчених та керівництва МНС такі спеціальності як спеціалісти кінологічної, піротехнічної служб та інші.

Але спеціалісти у галузі екстремальної та кризової психології не стоять на одному місці. На даний момент здійснюються наукові дослідження різних напрямів і ми сподіваємося, що в недалекому майбутньому вийдуть у світ нові наукові дослідження, завдяки яким здійснюватиметься на належному рівні професійний відбір до відповідних підрозділів МНС та на місцях будуть працювати тільки професіонали своєї справи.

Література

1. **Липман, О.** Психология профессий / Липман О. – Пг., 1923. – 80 с.
2. **Миронець, С. М.** Негативні психічні стани рятувальників в умовах надзвичайної ситуації: [Монографія] / С. М. Миронець., О. В. Тімченко. – К.: ТОВ «Видавництво Консультант», 2008. – 232 с.
3. **Рядинська Є. М.** Професіографічний аналіз діяльності фахівців Державної воєнізованої гірничорятувальної служби України: дис. ... кандидата психологічних наук: 19.00.09 – «Психологія діяльності в особливих умовах» / Рядинська Євгенія Миколаївна. – Х., 2011. – 250 с.
4. **Снісаренко, А. Г.** Професіографічний аналіз діяльності начальників караулів Оперативно-рятувальної служби цивільного захисту МНС України : дис. ... кандидата психологічних наук: 19.00.09 – «Психологія діяльності в особливих умовах» / Снісаренко Андрій Григорович. – Х., 2011. – 243 с.